

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Հայի անցեալի եւ ներկայի մասին տեսութիւն.

XI դարում հայկական պետութիւնները պաշտպանութիւն չը գտնելով Բիւղանդեիայից, այլ և այդ հնադարեան անմիտ հրէշի թակարդն ընկնելով, հետզհետէ կործանուում են և ժողովուրդը թողնելով հայրենի երկիրն ու իւր բնիկ քաղաքները յունական Փոքր-Ասիական քաղաքներն է տեղափոխուում. յունաց հովանաւորութեան տակ խաղաղ ապրելու յուսով առնում իւր ձեռքը պանդխտութեան ցուպը . . . Հայաստանի բնիկ տէրերը հայ իշխանները կամովին տարագրուում են օտարութիւն, անտէր թողնում իրանց պետութիւնները, ինչպէս անխոհեմութեամբ, այդ շրջանից 600 տարի առաջ, այդ իշխանների նախնիքը հայ պետութեան բնիկ տիրոջը, Արշակունի Արտաշէս Գ-ին թողին Պարսկաստանում և հայ երկիրը մասնեցին Պարսից թագաւորին ու նրանից կարգուած մարդպաններին: Ե. դարի անտէրութիւնը դեռ նրանով տանելի էր, որ քաղաքները և գիւղերը իրանց սեպհական տէրերից չզրկուեցին, որոնք, այդ տէրերը, հարկաւոր ժամանակ պաշտպանեցին ժողովրդին, Բայց XI դարում թէ քաղաքի և թէ գիւղի ազգաբնակչութիւնը մընում է քաղզի բերմունքին . . . : Հայաստանը ինչպէս մի համեղ պատառ ծւիկ-ծւիկ է լինում նախ՝ Բիւղանդական պետութիւնից, որ դիւական նենգութիւն և ատելութիւն ունէր դէպի հայերը, վերջինիս, ոչ այնքան քաղաքական, որքան դաւանաբանական-աստուածաբանական մի քանի կէտերում յոյների հետ համերաշխ չը լինելու պատճառով, և ապա՝ մոնղոլներից, որոնք հեղեղի նման յորձանք տալով, խումբ խումբ արշաւում են Առաջաւոր Ասիա, ճանապարհին սրի և հրի մատնելով ամենայն ինչ: Զարմանալի ասպատակաւոր էին սրանք. ո՛չ պարսիկները, ո՛չ արևելեան նախնի աշխարհակալները, ոչ հռոմայեցիք, ոչ արաբները ոչ նոյն իսկ յոյները և ոչ յետոյ որ և է ազգ այդպիսի միջոցով-սրով և անպատճառ հրով չէ մարտնչել որ և է ժամանակ: Մոնղոլների հետ դործ ունեցող ազգը, եթէ նոյն սրով և հրով չէր դիմադրում, միշտ տուժում էր և ոչընչացման ենթարկւում . . . Մոնղոլական ցեղերը Առաջաւոր Ասիայում զանազան անուաններ են կրում, իրանց առաջնորդները անուան համեմատ . . . : Հայաստան դիմող առաջին մոն-

զոյները իրանց առաջնորդի անունով Սելջուկ են կոչուում: Դրանց Տուղրիլ-բէկ առաջնորդը զօրեղանալով՝ Պարսկաստանին նուաճում է և հայերի համար նոր փորձանք դառնում: Նրա եղբայր Ալիաուլանը, վերջինիս որդի Մելիք-շահ-այդ քաջերը անպաշտպան հայ զիւղերն ու քաղաքները հիմնայատակ են անում. . . որովհետեւ յոյն առաքիճանաւորները մի կողմից անտարբեր են լինում և միւս կողմից արդէն անկարող դատելի յարձակման առաջը առնել, մէկիկ մէկիկ քաղաքներն ու բերդերը յանձնում են կատաղի թշնամուն . . . Հայաստանի ընակչութեան մեծագոյն մասը կոտորւում, այրւում է: Ազնուականութեան մեծագոյն մասը նախապէս իւր գլուխը ազատելով փախել էր յունական ներքին նահանգները և Կիլիկիա, իսկ մնացածն էլ բազմաթիւ հայերի հետ ընդունեց արշաւողների կրօնը—մահմետականութիւն, և հայ ազգի պատմութիւնը XI դարում կարծես վերջանում է. . . գոնէ այդ, ազգի փառք ու պարծանք համարւող աւատական իշխանները մէջ տեղից վերանում են. . . Այժմ բուն Հայաստանում չկայ հայ անուն կրող և ոչ մի իշխան. . . Հայերը իրանց կողքին նստած են տեսնում իրանցից մի քանի անգամ աւելի մեծ թուով մոնղոլներ և մոնղոլացած հայեր . . . Սելջուկից յետոյ XIII դ. Հայաստան են արշաւում Օսմանի առաջնորդութեամբ Օսմանլի թուրքերը:

Ով Հայոց պատմութիւնով հետաքրքրուել է, Հայոց գրականութիւնը ուսումնասիրել, նա անշուշտ կարգացած կը լինի XI դ. հեղինակ Արիստակէս Լաստիվերացուն. այդ իսկապէս լալկան, ազիզողորմ ողբացողին, որ նմանւում է, իւր նկարագրութեան ճշգրտութեամբ՝ հրէից Յովսէփոսին և ողբերով՝ Նրեմիային. . . Հնումն ընկնում էր գոռող հրէութիւնը, չիմանալով իւր այցելութեան ժամը, իսկ հայութիւնը իւր սր մեղքի համար էր ընկնում. . . : Երուսաղէմը ճշմարիտ է պաշարուեց հռովմէական լեգէոններով և յաւիտենական քաղաքի շուրջը 600,000 խաչեր անկուեցին և մարգիկ մոլեգնած, կորցրած արինակցական գութ ու ցաւ, միմեանց տրորելով փախչում էին՝ ուր կարողանում էին. . . Հատ շատերը կենդանի-կենդանի մտան կիսափոր գերեզմանները, որ Հռովմայեցոյ վրէժխնդրութիւնից ազատուէն . . . միւսները բարձրանում էին տանիքը, երրորդները ծառերի վերայ, բայց բոլորն էլ, ինչպէս վայրենի դադաններ-որսւում էին անողոր թշնամուց. մայրերը իրանք իրանց ձեռքով կոտորում էին իրանց մանուկներին և նրանց հետ միասին կրակի և ջրի մէջ ընկնում, թշնամու սրից ազատուելու համար . . . և մի ժամանակ մինչև երկինք բարձրացող Կորաղիմն ու Կափառնայումը, այրուեցին: Աւերուեցին հրէից բոլոր քաղաք-

ներն ու շէները և տեղը մնացին աւերակներէ բեկորներ, որոնց վերայ բուսեան էին նստում, իսկ բեգունները ամայացած երկրում թափառում . . . Այդ, հրէից համար կործանիչ, 79 թիւը ինչո՞ւ կրկնուեց Հայաստանի գլխին XI դարում: Գեղեցիկ և վաճառաշահ Արծկէ, Մանազկերտ, Տիգրանակերտ, Անի . . . ինչո՞ւ հիմնայատակ եղան, նոցա ինչքերն ու բնակիչները սրի ճարակ դարձան, իսկ կենդանի մնացածները ինչպէս գաղաններ որսուեցին . . . : Աւերակներում բուսեալ բոյն գրին և անապատացած երկրում մոնղոլական հորդերը սկսեցին թափառել, իսկ բնիկ հայ ժողովուրդը, ով ինչպէս կարողացաւ, իւր գլուխը աշխատեց ազատել Հայաստանի սահմաններից դուրս . . .

Հայերի մի մասը մնացած իշխաններով անցան Փոքր Հայաստան և Կիլիկիա: XI-XIV դարերում վերականգնեցին այնտեղ քաղաքական իշխանութիւն և ինքնուրոյն հայկական պետութիւն, Ռուբենեանց անունով, որ տեւեց մինչև Լևոն VI Լուսինեան թագաւորը, և երբ Եգիպտոսի մամլուկները գերեցին սրան էլ, Կիլիկիան էլ բուն Հայաստանի նման քարուքանդ արին: Մեծ Հայաստանը քարուքանդ եղաւ, որովհետեւ մոնղոլները կարծում էին, որ սա պաշտպանւում է Բիւզանդիայից, և իրանց դէմ կը լինի. իսկ Կիլիկիան քարուքանդ եղաւ նայնպէս, որովհետեւ մամլուքները կասկածում էին, թէ Կիլիկիան արեւմտեան քրիստոնեայ ազգերից պաշտպանուելով՝ իրանց դէմ կը լինի: Բայց մոնղոլներն ու մամլուքները խիստ մեծ կարևորութիւն էին տալիս հայերի՝ յոյների և եւրոպացւոց հետ կրօնակից լինելուն: Վերջինները, ինչպէս այն ժամանակ այնպէս էլ նրանց այժմեան արժանաւոր ժառանգները միայն իրանց շահի համար էին մտածում, և կրօնակցութիւնը կարևորութիւն ունէր և ունի, որքան այդ կրօնակցութիւնը կարող է ծառայել, նոր երկիր գրաւելու կամ նոր երկրում հաստատուելու համար կռուան ունենալու . . . : Հայի բազմի անիւր XI դարից լիովութեւ է հակառակ ուղղութեամբ և հայը 900 տարի է կեղեքւում հարստահարւում և նահատակւում է զանազան բիւզանդական, արաբական պետութիւններից և մոնղոլներից, թաթարներից ու թուրքերից: 900 տարուայ մէջ հայի գրութիւնը բուն Հայաստանում մազաչափ անգամ չէ լիովութեւ . . . : 1393 թ. Լևոն Լուսինեան Խրանսիայում կրօնաւորական սքեմի առիթ վախճանուեց և Կղեստինեաց վանքում իւր հետ թաղեց Հայաստանի ազատութեան վերջին նշոյլը . . . : XI դարում հայերին երազայոյս ցնորքներով մոլորեցնում էին Փարիզը, Լոնդոնը, իսկ XIX-XX դարում՝ Փարիզը, Լոնդոնը, Բեռլինը . . . : Բազրատունեանց հարստութեան անկումից յետոյ

Վրաստանին սահմանակից մասնում առժամանակ մի փայլեցին Ջաքարէ և Իվանէ եղբայրները, որոնք Վրաց Թամարա Թագուհու զօրավարներն էին, և բուն Հայաստանում շարունակում էին Քաղբատունի հարստութեան ժամանակ մեծ զարգացումն ստացած ճարտարապետական կերտածքները շինելով վանքեր, և հին վանքերի առաջ հոյակապ գաւթիթներ: Ջաքարեանց իշխանութիւնից յետոյ 14-րդ դարում սկսում է ամայանալ Սնին. բնակիչները գաղթում են Խրիմ, Մոլդաւիա, Լեհաստան և ինչ: Նոյն գաղթականական հոսանքին հետևում են և Հայաստանի միւս կողմերի հայ բնակիչները:

Հայաստանի աւերածութեան գործը շարունակեցին—Բիւզանդական կայսերութիւնը՝ հայ նախարարական տներն ու եկեղեցական կենդրոնական վարչութիւնը վտարելով բուն երկրից. Է. դարից սկսած՝ արաբները, ԺԱ. դարում՝ Սելջուկեան մողոլները Թուրքիւ-բէկի առաջնորդութեամբ. ԺԳ. դարում՝ Օսմանլու թուրքերը՝ Օսմանի առաջնորդութեամբ. ԺԲ. ԺԳ. դարում՝ Մոնղոլները՝ Զինգիզ խանի առաջնորդութեամբ. ԺԴ. դարում մոնղոլները՝ Լանկ-Թամուրի առաջնորդութեամբ. ԺԵ. և ԺԶ. դարերում՝ մանր բռնակալները և քուրդ ցեղապետները. ԺԷ. դ. Պարսից Շահ-Աբասը աւերածութեամբ և մեծ գաղթականութեամբ. ԺԸ. դ. Նազիր և Աղա—Մահամառ շահերը:

ԺԹ. դարում Հայերը սկսեցին հանգիստ առնել և զբաղուել իրանց մտաւոր և տնտեսական զարգացմամբ, որովհետև այդ ժամանակ ռուսները առան պարսիկներից Երևանը իւր նահանգով և թուրքերից՝ Ախալցխայի, հուսկ ուրեմն և Կարսի շրջանները. Ի. դարում կրկնուեցին արիւնհեղութիւններն ու տնտեսական քայքայումն Թուրքաց Հայաստանում պետութեան թելադրութեամբ: Ռուսական Կովկասի հայերի և Թաթարների ընդհարումները թոյլ արձագանք էին Տաճկաստանում տեղի ունեցած պարբերական դէպքերի:

Հետեւելով մեր պտամութեանը, տեսնում ենք, որ զինւորական դասի ղեկավարութիւնը էր ազնուականների առանձնաշնորհութիւնն և այն՝ ժառանգաբար, իսկ զպրութիւնն ու գրագիտութիւնը՝ հոգևորականութեան առանձնաշնորհութիւնը:

ԺԱ. դարում, երբ իսպառ կործանուեց Հայաստանը, և հայ բնակչութիւնը կորցնելով իւր ներքին անկախութիւնը ստրկացաւ թշնամուն՝ չքացան նախարարական և ազնուական տներն էլ: Եթէ թշնամին միայն երկիրը նուաճած լինէր կարող էր ենթարկուել երկրի քաղաքակրթութեանը և իբրև փոքրամասնութիւն՝ ձուլուել բնիկների հետ. բայց այդպէս չեղաւ: Որովհետև դարերի ընթացքում շարունակւող աւերն ու գաղթա-

կանութիւնը ուժառայառ էին արել հայերին և հայերը բուն երկրում այնքան քայքայուած էին անտեսապէս և այնքան սակաւաթիւ դարձած՝ որ անկարող էին իրանց ազգեցութեան ենթարկել իշխողներին։ Պարսկաստանում հակառակը եղաւ, բնիկները կուլ տուին եկեղծներին։ Հայ տարրի համար այն ևս բաւական եղաւ, որ երկար դարեր մաքառելով և մեծամեծ զոհեր տալով դաղթականութեամբ, անտեսական քայքայմամբ, նահատակութեամբ, կրօնափոխութեամբ,—բուն երկրում դարձեալ ազգաբնակչութեան մի պատկառելի ատկոս է կազմում։ Թշնամին յոգնեց հային ջնջելու դործում, բայց հայը դարձեալ շարունակեց բեղմնաւորուել իւր երկրում, ուղիղ այնպէս՝ ինչպէս ոչխարների հօտերը մորթւում, կոտորւում են, բայց սերունդը չէ սպառւում...։ Հայը մօնղոլից վախենում է, մողոլը հային արհամարհում...։ Իրերի այս դրութեան մէջ մայր երկրի հայը իւր յոյսը դնում է դաղթավայրերում ապրող իւր ազգակիցների վերայ, որոնք աշխատում են հայի բողոքը լսելի դարձնել խուլ Եւրոպային...։ Հայի բողոքի ձայնը XVIII դարում լսում են միայն ռուսները, որոնք իրանց քաղաքական շահն ևս ի նկատի ունենալով իրանց հովանաւորութեան աակ են առնում հայերին և ԺԸ. մանաւանդ ԺԹ. դարը կարծես հայի վերածնութեան դարն է դառնում...։ Հայը նորից սթափւում է. կենդրոնացնում իւր ոյժերը...։ Հայը, որ ճանաչուած էր որպէս վաճառական և երկրագործ ժողովուրդ, սկսում է ներկայացուցիչներ ունենալ զինուորականութեան, գիտութեան, արուեստի և գեղարուեստի մէջ։ Ամենից զարմանալին հայի մէջ զինուորական ձգտումն պէտք էր համարել. երկար դարեր ստրկական վիճակի մէջ մնալուց յետոյ էլ երևում է, որ հայի արեան մէջ զինուորական աւելնը գեռ չէ մարել...։ Առաջաւոր Ասիայում հայ հողի վերայ խաչի և կիսալուսնի մաքառման ժամանակ հայ կամաւորները, հոգեւորականութիւնը, վերջապէս հայ զօրավարները—Մատաթով, Արղութեան, Բեբուգով, Լազարել, Տէր-Ղուկասով, Լօրիս—Մելիքով, հայ երկրում, ռուս-քրիստոնեայ զօրքի հետ միասին և նրանց շարքերում արիւն են թափում։ Հայը ռուսների շարքում արիւն թափելիս երկու բան ունէր աչքի առած. 1, որ ինքն էլ ռուսն էլ քրիստոնեայ խաչապաշտ են, ուրեմն կրօնակից եղբայր. 2, որ այդ կրօնակից ռուս եղբայրը արիւն թափելու է եկել իւր հայ եղբորը մահմետական բռնութիւնից և ստրկութիւնից ազատելու համար։ Վերջին տարիներում եղաւ ժամանակ, երբ քիչ էր մնում, որ հայերը հիասթափուէին, մանաւանդ եկեղեցական կալուածների գրաւման,

հայ թուրքական ընդհարումների ժամանակ: Բարեբաղդաբար, շուտ անցան այդ ժամանակները, և 1905 թուին Կոմս Վօրոնցով Դաշկով նշանակուելով Կովկասի փոխարքայ՝ մտաւ Կովկաս խաղաղութիւն, հաւատ և վստահութիւն սկսելով ամեն ուրեք: Հայը վերոտացաւ իւր նախկին վստահութիւնը և զոյում է, որ Ռուսաստանի հարաւային սահմանի վերայ, իբրեւ կրօնակից, կայ և մնում է ռուս պետութեան վստահելի տարր: Հայը Կովկասում կեանքի, գոյքի ապահովութիւն վայելելով՝ մահմետական պետութիւնների ճնշուած ռայեան և գեաւուրը չէ: 1827—30 թուերի պարսկական և թուրքական պատերազմներից յետոյ, Ռուս տիրապետութեան տակ մտած հայկական գաւառներում 75-80 տարուայ ընթացքում հայը չէնացրեց կործանուած քաղաքներն ու շէները. զինւորական նպատակով կառուցուած խճուղիներն ու երկաթուղիները հնարաւորութիւն են տալիս հային վաճառականութիւնն ու արհեստները ծաղկեցնելու. . . Թեմական և ծխական դպրոցներում, հայ մանուկները ստանում են միջնակարգ և տարրական կրթութիւն: Բացւում է ձեմարանը Ս. Եջմիածնում, առաջ են գալիս մի շարք հրապարակախօսներ, որոնք զարթեցնում են հայի մէջ ինքնագիտակցութիւնը: Կաղմակերպուեցին առաջադէմ և պահպանողական կուսակցութիւններ, որոնք իրանց օրդաններում սկսեցին կենսական խնդիրներ յարուցանել և քննադատել. առաջադիմականները քարոզում էին թօթալիել հնութեան փոշին և ժամանակի պահանջին համակերպուել. պահպանողականները քարոզում էին պահպանել նախնեաց լաւ աւանդները: Հայթուրքական ընդհարումները առժամանակ մի կանգնեցրին ներքին, կուլտուրական կեանքը. կարծես մի տեսակ մոնգոլական արշաւանք սկսուեց և այն՝ 20 ըդ. դարի սկզբում: Հայ և Թաթար վերջին անգամ չափւում էին և կամենում էին իմանալ թէ ով է լինելու գերակշռողը: Սկզբում, կառավարութիւնը կարծես քաջալերում էր այդ կռիւը, որ ինքն էլ իմաստ, թէ ո՛րի կողմն է ոյժը: Հուսկ ուրեմն միջամտեց և հայ թաթարական արիւնահեղ կռիւները դադարեցրին:

Գաղթականութիւնը, որ ընդարձակ ծաւալ էր ոտայել Թուրքիայում ամբողջ ԺԹ. դարում, հայթուրքական ընդհարումների ժամանակ թեթեակի կերպով սկսուեց Երևանի նահանգի նախնիքանի գաւառում էլ. բարեբաղդաբար շուտով էլ դադար առաւ ընդհարումների դադարելով: Պատերազմներն ու աւերածութիւնները իսկզբանէ անտի մեծ հարուած են հասցրել մեր երկրին, սակայն ամենամեծ հարուածը հասցրել է գաղթականութիւնը: Յիւրաւի, հրապուրիչ է օտարութեան մէջ

շահած բարեկեցութիւնը, և աւելի զիւրին օտարութեան մէջ նարինջ ծախելը քան հայրենիքում՝ քրտինքով երկիր մշակելը, ըայց օտարութեան շահն ու բարեկեցութիւնը վաղանցուկ են, հայրենի հողն ու նրա մշակութիւնը յաւիտենական:

Շարունակելի

Վ. ր. Բիյ. Մարգարեանց

Մ Ա Ն Կ Ա Վ Ա Ր Ժ Ա Կ Ա Ն

ՌՌՍԵՐԷՆԸ ՄԵՐ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ես հիմք ունիմ պնդելու, որ Թիֆլիսի լաւագոյն ուսումնարաններում—Ներս. դպրոցում, Յովնանեան և Գայեանեան ուսումնարաններում—ռուսերէն լեզուն շատ տկար արմատներ է ստանում, հէնց սկզբից: Այս բանից շատ հեշտ է եզրակացնել, թէ դրսի քաղաքներում և գիւղերում որքան պէտք է լինի ռուսերէնի արդիւնքը: Ինչով բացատրել այս տեղեղ երևոյթը: Ռուսերէն լեզուի ուսուցիչներին ցնցող միշտ բարձր է մեր մէջ. նոքա կամ համալսարանական են, կամ ինստիտուտական և գիմնազիստական են, ուչիտելսկի ինստիտուտներին և սեմինարներին ընթացաւարտներ են, միով բանիւ լաւ հմտութիւն ունեցողներ: Մեր ուսումնարանների բիւզջէում ռուսերէնի համար միշտ առաջնակարգ ռոճիկ է նշանակւում: Ուսուցիչներին և վարժուհիներին բարեխղճութեան մասին տարակոյս ունենալու պատճառ չկայ: Թէ ժողովուրդը, թէ հոգևոր վարչութիւնը, թէ հոգաբարձութիւնները միշտ ջանք և պատրաստութիւն են ցոյց տալիս այդ լեզուի ուսուցումը ամենայն կերպով բարձր պահելու: Հապալին է արգելքը: —Անշուշտ մի ինչ որ նախապաշարում, մի ինչ որ մանկավարժական տկարութիւն, մի ինչ որ ծուռ հայեացք և ծուռ դատողութիւն:—

Շատ ժամանակ չէ, ինչ որ Թիֆլիսի Ս. Սարգսի աշակերտները Յովնանեան ուսումնարանի դահլիճում, հարցաքննութեան ենթարկուեցին ռուսերէնից: Այդ վոքը հանդէսը, որի մասին մամուլը կանխաւ յայտարարել էր, գաւառական ուսու-